

ajunge autoarea stau informațiile din sursele scrise și arheologice pe care le-a reunit în cataloagele și tabelele care alcătuiesc Anexele lucrării. În ceea ce privește economia, ramura principală era agricultura, alături de care se aflau creșterea animalelor, și mai puțin documentată activitatea meșteșugărească, pentru care există informații privind producția ceramică – vase și material tegular, prelucrarea pietrei, dar și extragerea și prelucrarea minereurilor de fier. Dovezi pentru comerțul la mare distanță au fost furnizate de descoperirile arheologice, în vreme ce un schimb pe baza surplusului obținut în gospodărie este de presupus a fi existat (p. 187-192).

Analiza vieții spirituale se face pe două direcții. Pe de o parte, sunt analizate statistic atestările diferitelor zeități, iar de partea cealaltă, sunt urmărite fenomenele de *interpretatio Romana* și sincretism religios. Divinitățile Pantheonului roman sunt cele mai numeroase în *Moesia Inferior*, în timp ce în *Thracia* ponderea o are panteonul grecesc, cu epite de rezonanță tracică și cu practici de influență romană (p. 193-204). Capitolul se încheie cu prezentarea unor aspecte legate de viața de zi cu zi din mediul rural roman. Autoarea reușește realizarea unor caracterizări, pentru fiecare structură rurală analizată, care merg dincolo de cifrele statisticilor anterior menționate (p. 205-210).

În capitolul de concluzii (p. 211-216) sunt prezentate extrem de sintetic rezultatele cercetării lumii rurale din *Moesia Inferior* și *Thracia*, bazate în cea mai mare parte pe informațiile oferite de materialul epigrafic.

Partea a doua a lucrării cuprinde catalogul epigrafic, al surselor și arheologic, precum și o serie de 14 tabele.

Parcursul lucrării Adelei Băltăc ne-a demonstrat că ne aflăm în fața unei cărți de referință bine concepută și prezentată din toate punctele de vedere. Ea realizează o adevărată o radiografie a lumii rurale romane din cele două provincii. Cu o documentație demnă de toată admirația și o bibliografie quasi-exhaustivă, lucrarea de față reprezintă un important instrument de lucru, aici regăsindu-se informații dintre cele mai utile, cum ar fi structura populației, funcții, demnități și divinități adorate în mediul rural, precum și detalii legate de tipologia și aspecte ale vieții cotidiene din lumea rurală. Corpul de documente epigrafice și arheologice este împărțit în cataloage și tabele având la bază criteriile tipologice, admirabil realizate. Pe parcursul lucrării maniera sintetică de expunere se îmbină cu discuția detaliată, fără însă a împieta asupra stilului clar de prezentare, ce asigură cititorului o lectură plăcută. Cu siguranță, cartea aceasta va trezi interesul istoricilor antichității romane, epigrafiștilor și arheologilor. Nu putem decât s-o felicităm pe autoare și să-i sugerăm publicarea cât mai rapidă a unei variate (eventual restrânse) a cărții într-o limbă de circulație internațională.

Adriana Panaite

Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan”, București; e-mail: apanaite@yahoo.com

Nicoleta Man, *Așezarea romană de la Cristești*, Bibliotheca Musei Marisiensis 3, Cluj-Napoca, 2011, 447 p. (text, ilustrație și rezumat în lb. engleză).

În ultima vreme, în peisajul historiografic românesc au văzut lumina tiparului o serie de monografii de castre și așezări romane, cele mai multe dintre ele tipărite la Editura clujeană Mega (amintim aici doar câteva: *Castrul roman de la Feldioara*⁶; *Castrul roman de la Răcarî*;

*Ad Vatabos. Monografie arheologică a localității Războieni-Cetate*⁸). Printre acestea se numără și lucrarea Nicoletei Man, *Așezarea romană de la Cristești*, asupra careia vom face aici câteva comentarii.

După cum se specifică în Cuvântul înainte (p. 7-10), semnat de Dumitru Protase, și în

⁶ Gudea 2008.

⁷ Bondoc, Gudea 2009.

⁸ Popovici, Varga 2010.

Prefață (p. 11-12), lucrarea constituie o variantă actualizată a tezei de doctorat, susținute de autoare, în anul 2002, la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj. Structural, lucrarea este împărțită în două părți, dintre care prima cuprinde șapte capitole (I-VII), iar a doua, două capitole (VIII-IX).

Primul capitol („Așezarea în literatura arheologico-istorică și stadiul cercetărilor”; p. 13-26) prezintă o retrospectivă a cercetărilor, pornind de la primele mențiuni ale așezării până la săpăturile cele mai recente, din anul 2007.

Al doilea capitol („Așezarea geografică și importanța strategică și economică a zonei”; p. 26-32) este menite să ne introducă în cadrul geografic și istoric în care dezvoltat așezarea de la Cristești; prezentând poziția geografică a sitului, evenimentele politice, rolul castrului de la Cristești și importanța economică a zonei.

Evenimentele politice sunt reconstituite pe baza tezaurilor monetare descoperite în zona Cristeștiului. Astfel, potrivit opiniei autoare, tezaurul de la Dâmbău (jud. Mureș) ar fi fost îngropat în timpul atacurilor dacilor liberi din anul 143 p. Chr., cele de la Sălaşuri (jud. Mureș) și Sighișoara (jud. Mureș) în 157-158 p. Chr., ca urmare a altor atacuri venite tot din partea dacilor liberi, iar cel de la Tibodu (jud. Harghita, nu jud. Mureș cum apare în lucrare) în timpul atacurilor marcomanice. Corelarea ultimelor emisiuni monetare din tezaurul de la Dâmbău cu data evenimentele petrecute în timpul împăratului Antoninus Pius (anul 143 p. Chr.) a fost respinsă mai de mult de către C. C. Petolescu. Acesta a arătat, pornind de la izvoarele literare, epigrafice, dar invocând și tezaurul amintit, că atacurile din anii 142-143 au afectat doar provincia Dacia Inferior, iar autorii lor au fost sarmații roxolani și nu dacii liberi⁹. Opinia a fost împărtășită și de Mihai Bărbulescu, fiind expusă de acesta, cu argumentele cercetătorului mai sus amintit, în *Istoria Românilor*, vol. II, lucrare pe care autoarea nu o citează¹⁰.

În privința castrului de la Cristești, sunt expuse argumentele deja cunoscute despre existența acestei fortificații și rolul ei în cadrul

sistemului defensiv al provinciei Dacia¹¹. Hazardată ni se pare opinia potrivit căreia fortificația, încă neidentificată în teren, a rămas în faza de pământ până la abandonarea provinciei (p. 29).

Despre importanța economică, se apreciază, corect, că așezarea de la Cristești era situată într-o zonă cu potențial agrar ridicat, numărul mare de unelte și depozite de unelte constituind o dovadă în acest sens. Nu putem să trecem cu vederea câteva greșeli pe care autoarea le comite în enumerarea și descrierea tipurilor de unelte, mare parte dintre ele datorate bibliografiei folosite¹².

Pentru coasă, chiar dacă din punct de vedere tipologic sunt întâlnite mai multe variante, în limba latină nu există decât un singur termen care desemnează acest tip de unealtă – *falx foenaria*. *Falx sirpicula* (nu *simpicula*, cum apare în textul lucrării, probabil o greșală de tipar, p. 30) nu este o coasă, ci un tip de cosor pentru tăiat stuf¹³. Pentru tipul de unealtă din depozitul de la Mărculeni, mai corectă ar fi fost utilizarea termenului de „săpăligă cu colți” în loc de „săpăligă cu furcă” (în limba latină pentru a descrie cei doi colți fiind folosit termenul *bidens*)¹⁴. Unealta desemnată drept tăietor de paie este, de fapt, un tăietor de gâli (*caespites*), denumit în terminologia utilizată în literatura germană de specialitate *Rasenstecher*¹⁵.

Pe lângă agricultură, ca ocupații sunt enumerate: creșterea animalelor; extracția sării; prelucrarea pietrei (atelierul de la Cristești, fiind singurul din zonă atestat epigrafic); bineînțeles, olăritul, destul de bine reprezentat la Cristești – important centru ceramic, dar și la Brâncovenești. Despre ateliere de fierărie, autoarea afirmă că, deși în zonă nu se găsea materia primă pentru producerea uneltelor și armelor, descoperirea în număr mare a unor astfel de piese o face să considere că ateliere de reparații trebuie să fi funcționat.

Capitolul III „Planul așezării”, p. 33-45) tratează locuințele, atelierele și cuptoarele de ceramică, rețeaua stradală și necropola așezării.

¹¹ Gudea 1997, p. 103, nr. 98.

¹² Glodariu, Zrinyi, Gyulai 1970, 221.

¹³ White 1967, 90, 98-100.

¹⁴ White 1967, 66-68.

¹⁵ Pietsch 1983, 64.

⁹ Petolescu 2007, 108-112.

¹⁰ Bărbulescu 2001, 79.

În cazul discuției asupra locuințelor, autoarea tratează mai întâi maniera în care a fost abordată cercetarea de către cei care au făcut săpături arheologice în așezare (sunt omise din acest cadru, săpăturile lui A. Zrinyi, care a cercetat la Cristești șase locuințe, dar pe care le-a publicat fără datele tehnice necesare¹⁶), apoi sunt descrise complexele de locuire cercetate de A. Husar și N. Man în perioada 1994-2000. Construcția de mari dimensiuni, cercetată tot de A. Zrinyi în anul 1972 și considerată de acesta drept locuința unui proprietar de atelier pentru ceramică, este identificată de către Nicoleta Man cu edificiul termelor castrului de la Cristești. „Dovezi în acest sens”, citând-o pe autoare, sunt „cărămizile și țiglele cu ștampilele alei *I Bosporanorum*, folosite la construcția edificiului, și planul de ansamblu al clădirii, care își găsește analogii probabile la termele mici ale castrului de la Ilișua (p. 33; ipoteză împărtășită și de Dumitru Protase – v. „Cuvânt înainte”, p. 7).

Arheologic, atelierele de ceramică de la Cristești nu au fost identificate cert, situația acesta fiind întâlnită și la Micăsasa¹⁷. Au fost identificate trei posibile ateliere: o construcție de lemn din apropierea cuptoarelor de ars ceramică, cercetată de Aurel Filimon; o altă baterie de cuptoare legate de un atelier aflat în zona unde A. Zrinyi a săpat un cuptor, iar în săpăturile recente (1996) a fost cercetat un alt posibil atelier. Pe baza ștampilelor de pe opaițe și vase, se consideră că la Cristești își aveau *officinae*-le: *Caius Gemellus*, *Titus*, *CAI*, *Aonia* (*Avonianus*) și *Felix* (ștampilă pe peretele unui vas cu decor ștampilat).

În privința numărului cuptoarelor de olar, comparând toate datele publicate, autoarea ajunge la concluzia că, în așezarea de la Cristești, au fost identificate arheologic șase astfel de instalații pentru arderea ceramicii. Fiecare cuptor este descris și încadrat tipologic. De o amplă descriere beneficiază cuptorul de ars cărămizi, descoperit în anul 2007, în spatele RAR Târgu Mureș; în legătură cu prezentarea acestei descoperiri, este evident că ea constituie o transpunere integrală în limba română a unui articol publicat recent de către autoare în limba engleză¹⁸, nesemnlată ca atare. Mai potrivit era

ca în lucrare, fie să se fi specificat că textul în română reprezintă o transpunere integrală a respectivului articol, fie să se fi făcut o scurtă descriere a obiectivului arheologic, expunând pe scurt considerațiile de ordin tehnic și tipologic.

Identificarea drumurilor și dispunerea lor aduc, de cele mai multe ori, contribuții importante la determinarea tipului de așezare sau chiar la aprecierea modului în care o așezare s-a dezvoltat. Din păcate, cercetările arheologice de la Cristești nu au putut aduce astfel de precizări. S-a putut observa doar că drumul roman avea o traiectorie paralelă cu actuala șosea, iar trama stradală era compusă din artere pietruite: porțiunea unei astfel de artere fiind surprinsă arheologic, era lată de 4 m.

Necropola nu a fost identificată, singurele mărturii cu privire la aceasta fiind monumentele funerare din colecția contelui Teleki din Gornești și două morminte (locul de descoperire al unuia nu se cunoaște). Poziția mormântului descoperit de A. Zrinyi pe colina din fața combinatului Azomureș, cât și monumentele culese de conte după inundații o fac pe autoare să afirme că necropola nu se întindea doar pe colină, „ci și în lunca Mureșului, probabil înspre Mureșeni” (p. 45).

Capitolul IV, „Populația” (p. 47-50). În abordarea acestui subiect s-a pornit de la onomastica întâlnită în inscripții. Cele mai multe nume sunt romane, însă autoarea consideră că uneori sub ele se ascunde și o altă origine etnică, exemplificativ fiind considerat cazul lui Marcus Fabius de origine celtică, cu doi fii cu nume romane și o fiică cu nume greco-oriental. Sunt întâlnite și personaje cu origine italică, celtică și tracică. Indicative, cu privire la originea etnică, sunt considerate a fi și monumentele funerare, cu puternice accente norico-pannonice. Trebuie luat aici în discuție și un alt aspect, legat de aceste influențe și de circulația modelelor artistice în epocă, deci fără a putea fi strict raportate la originea etnică a comanditarilor.

Capitolul V, „Economia așezării” (p. 51-57), tratează meșteșugurile (producția ceramică, prelucrarea pietrei și a fierului), agricultura, circulația monetară și relațiile comerciale reflectate prin descoperirile de la Cristești.

Cum era și normal, un rol important în economia așezării l-a avut producția ceramică. Dovezi în acest sens aduc cuptoarele, tiparele și

¹⁶ Zrinyi 1977, 93.

¹⁷ Mitrofan 1998, 171.

¹⁸ Man, Cioată, Crișan 2010, 85-94.

mărcile de meșter identificate. În atelierele de la Cristești erau produse toate tipurile de ceramică: *sigillata* locală, ceramică șampilată, opaite – imitații după cele de tip *Firmalampen*, *terracottae* și ceramică de uz, comună.

Atelierul de pietrărie de la Cristești este atestat epigrafic. Piese ce mai bine reprezentate sunt monumentele funerare, iar ca stil de redare a acestora este preferat cel norico-panonic. În tratarea atelierelor de fierărie și agricultură, autoarea reia ideile expuse în capitolul III al lucrării.

În spațiul alocat prezentării circulației monetare sunt luate în discuție atât tezaurile monetare (două) cât și descoperirile izolate; este alcătuit un succint repertoriu al pieselor, în care se face repartitia pieselor pe emitenți. Autoarea observă că o intensificare a circulației monetare se produce în secolul III, ceea ce concordă cu situația întâlnită la nivelul întregii provincii.

În continuare, autoarea se oprește asupra relațiilor comerciale. Pornind de la caracterul meșteșugăresc al așezării – centru de producere a ceramicii, Nicoleta Man consideră, pe bună dreptate, că în zonă s-a dezvoltat o piață locală axată în special pe comerțul cu produse ceramice. Totodată, ea încearcă să stabilească și proveniența pieselor de import. Sigilatele veneau din atelierele de la Rheinzabern și Gallia centrală, unele *lucernae* din nordul Italiei. De asemenea, la Cristești au ajuns și piese de o calitate artistică remarcabilă: capul de alabastru al Iunonei, un tors de marmură, o statuie fragmentară de alabastru reprezentându-l pe Liber Pater, un cap de marmură al lui Liber Pater, statuia unui *genius*. O contribuție importantă o reprezintă stabilirea zonei în care erau desfăcute produsele ceramice, în speță așezările învecinate: Morești, Unghieni, Band, Soporu de Câmpie, Iacobeni, Toldal, Iernut, Bogata, Cipău, Târgu-Mureș.

Capitolul VI, „Arta și credințele religioase” (p. 59-62). Alegerea de a trata arta și religia împreună ni se pare foarte potrivită, cele mai multe dintre monumentele religioase fiind în același timp și obiecte de artă. La Cristești sunt întâlnite, atât piese sculpturale cu o calitate și o expresivitate artistică deosebită, cât și piese mai modeste, realizate în atelierele locale, cum sunt teracotele. În privința divinităților atestate, cele mai multe fac parte din panteonul roman. Sunt atestate și zeități orientale. Prezența vaselor

decorate cu șerpi aplicați în așezarea de la Cristești nu trebuie însă legată doar de cultul lui Mithras ci, așa cum subliniază Viorica Rusu-Bolindeț, ele pot fi atribuite în funcție de context și altor divinități¹⁹.

Capitolul VIII, „Caracterul așezării romane de la Cristești” (p. 63-65). Exceptând scurta introducere, capitolul reprezintă de fapt o transpunere a articolului privind acest subiect publicat de Nicoleta Man în „Revista Bistriței”²⁰. Autoarea consideră că așezarea de la Cristești a fost un *vicus militaris*, pentru aceasta pledând diploma militară din 158, altarele votive și monumentele puse de militari și cărămizile șampilate ale Alei *I Bosporanorum*.

Capitolul VIII, „Materialul arheologic descoperit în așezare” (p. 67-236). Constituie partea cea mai amplă a lucrării, prezentarea fiind organizată, în cea mai mare parte, sub formă de catalog. Pentru fiecare categorie de material este făcută o scurtă introducere, ce cuprinde: considerații cu privire la modul în care a fost tratată categoria respectivă de material în istoriografie; tipologia și funcționalitatea pieselor. După fiecare asemenea prezentare urmează catalogul categoriei respective de piese.

Un spațiu important în acest capitol a fost rezervat ceramicii (p. 67-189). Sunt tratate toate tipurile: *terra sigillata* de import și locală, ceramica șampilată, opaite, tipare, sigilii, ceramica de uz comun, vase cu destinație specială. În privința sigilatelor locale, autoarea stabilește, pe baza studiului motivelor decorative comune, că au fost modelate în același atelier care produceau și ceramică șampilată, contribuție recunoscută autoarei și de Viorica Rusu-Bolindeț²¹. Merită subliniat faptul că prin analiza sa, autoarea stabilește tipurile ceramice produse în atelierele de la Cristești (aproape toate categoriile, inclusiv *terracottae*).

În privința catalogului pieselor ceramice, ar fi de făcut câteva observații. În cazul ceramicii de uz comun, în trimiterea la analogii, considerăm că mai corect era să se specifice, în loc de „Oltenia”, numele sitului din acest spațiu, așa cum autoarea a procedat în cazul siturilor din spațiul intracarpatic al provinciei. De

¹⁹ Bolindeț 2007, 359-369.

²⁰ Man 2001, 117-120.

²¹ Bolindeț 2007, 279.

asemenea, pentru niciuna dintre piesele ceramice nu este specificat contextul în care a fost descoperită (se specifică faptul că vasele de tip *terra sigillata* și cele cu decor șampilat au fost descoperite în săpături mai vechi, dar este greu de crezut că în săpăturile mai recente nu a fost descoperită ceramica de uz!); de altfel, aceeași situație este întâlnită în cazul tuturor categoriilor de piese publicate în lucrare.

O a doua categorie de piese este cea a obiectelor de bronz (p. 194-198). Catalogul, pentru a înlesni folosirea sa, ar fi trebuit alcătuit pe tipuri de piese (fibule, piese de echipament militar etc.), așa cum autoarea a procedat în structurarea catalogului obiectelor de os (p. 229-236). Pentru analogii, dacă în cazul ceramicii, în catalog se specifică situl, cu trimitere la subsol la sursa bibliografică, pentru piesele de bronz, se indică în catalog direct sursa bibliografică, fără alte trimiteri la notele de subsol. Ar fi fost potrivit ca autoarea să fi reluat și piesele de bronz publicate de Dorin Popescu, care au o scurtă descriere și o ilustrație relativ bună, cu scară (două chei, un pandantiv, o toartă de vas, un inel cu reprezentarea unui chip uman)²².

A treia categorie, cea a pieselor de fier, mai puțin numeroase, cuprinde unelte, materiale de construcție și arme. Sunt omise din catalog două brăzdare de plug descoperite la Cristești, aflate în colecția Muzeului Județean Târgu Mureș și publicate de Cornelii Mărgărit Tătulea²³. Considerăm că și ele a fi trebuit reluate.

A patra categorie de piese catalogată este cea a obiectelor din sticlă, care surprinde prin numărul mare de recipiente descoperite la Cristești (52), chiar dacă toate sunt fragmentare.

Ultimele categorii de piese tratate sunt: materialele epigrafice, monumentele funerare și sculpturale. În cazul primei categorii, lecturile inscripțiilor latine sunt preluate din IDR III/4²⁴.

Capitolul IX constituie concluziile lucrării, urmează apoi lista abrevierilor (p. 245-246), bibliografia generală (p. 247-262), rezumatul în limba engleză, structurat pe capitole (p. 263-275) și, în final, planșele numerotate de la I la CLXIX (p. 279-447).

²² Popescu 1956, 157-158, fig. 95/5-7, 95/21, p. 181, fig. 116/7.

²³ Tătulea 1987, 66-67, fig. 5/6-7, sunt indicate și numerele de inventar.

²⁴ IDR III/4, 133-158.

În ciuda minusurilor pe care le-am subliniat, lucrarea constituie o apariție editorială lăudabilă, pentru că adună aproape toată informația publicată despre așezarea de la Cristești și pune în circuitul științific o cantitate importantă de material, până acum inedit.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu 2007, Bărbulescu, M., *Istoria politică*, în *Istoria Românilor*, vol. II, Editura Enciclopedică, București, 73-97.
- Bolindeț 2007, Rusu-Bolindeț, V., *Ceramica romană de la Napoca*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Glodariu, Zrinyi, Gyulai 1970, Glodariu, I., Zrinyi, A., Gyulai, P., *Le depot d'outils romains de Mărculeni*, Dacia, N.S., XIV, 207-231.
- Gudea 1997, Gudea, N., *Der Dakische Limes Materialien zu seiner Geschichte*, Sonderdruck aus *Jahrbuch des Römische-Germanischen Zentralmuseum Mainz*.
- Gudea 2008, Gudea, N., *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică*, Editura Mega, Cluj-Napoca
- Man 2001, Man, N., *Aspecte privind caracterul așezării romane de la Cristești*, Revista Bistriței 15, 117-120.
- Man, Cioată, Crișan 2010 Man, N., Cioată, D., Crișan, C., *A new brick kiln discovered in the roman settlement from Cristești*, Marisia 30, 85-94.
- Mitrofan 1998, Mitrofan, I., *Marele centru ceramic de la Micăsasa*, în *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, 166-173.
- Popovici, Varga 2010, Popovici, P., Varga, R., *Ad Vatabos. Monografie arheologică a localității Războieni-Cetate*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Petolescu 2007, Petolescu, C. C., *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în *Contribuții la istoria Daciei romane (I)*, București, 108-112.
- Pietsch 1983, Pietsch, M., *Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmental*, Saalburg Jahrbuch 39, 5-132.

Popescu 1956, Popescu, D., *Descoperiri arheologice în Transilvania (III)*, MCA 2, 153-195.

Tătulea 1987, Tătulea, C. M., *Contribuții la cunoașterea tipologiei, evoluției și răspândirii brăzdarelor romane în Dacia (Depozitul de fiare de plug de la Ghidici - Dolj)*, Oltenia 4, p. 47-85.

White 1967, White, K. D., *Agricultural implements of the Roman World*, Cambridge

Ion Dumitrescu

e-mail:

ion_dumitrescu09@yahoo.com

Muzeul Județean Argeș